

Kivisild on tegelikult alles

Marin Laak. Piirid ja sillad. Artikleid kriitikast ja diasporaast. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 11.) Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2024. 342 lk.

Marin Laagi „Piirid ja sillad” on asjalik ja usaldusväärne raamat. Mõjub kuidagi teiselt ja vargsi innustavalt. Selle üks põhjusi on kahtlemata tõsiasi, et autor on 1987. aastast kuni praeguseni töötanud Eesti Kirjandusmuuseumis mitmesugustel teadurikohtadel, põhiliste allikate läheduses. Mul on tunne, et kohtasingi teda esimest korda millalgi nõukogude aja lõpupäevil kirjandusmuuseumi suitsunurgas sihikindlalt sigaretti pahvimas. Vabandan selle seiga meenutamise pärast, aga põlisele tallinlasele, kelle jaoks Tartus ja kirjandusmuuseumis käimine sarnaneb ikkagi mingil määral taevaskäimisega, salvestub neilt retkilt mällu igasugu tähenduslikke pildikesi. Igatahes on ootus-

pärane, et paljud Laagi artiklite kasutatud kirjanduse loetelud lõpevad viidetega Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) materjalidele, mis tekitab ju kohe tavalisest rammusama lugemissaagi ootuse. Seevastu viieteid Rahvusarhiivile (RA) märkasin vaid mõnel korral (käin ise selle Tallinna harus vahel oma Tartus mittekäimist kompenseerimas, kuigi ega see päris õige asi ei ole).

Laagi uurimused pärinevad ajavahemikust 1994–2024 ja jagunevad alaosadeks „Kriitika kirjandusloo piiridel”, „Kirjanduslik diasporaa” ning lõpuks „Arvustusi”, mis hõlmab küll ainult kolm, kuid selle eest olulist kirjutist.

Pealtnäha huvitavam ja uudsem on diasporaaosa, aga esimesest ei tohi üle libiseda. Esimese osa seitse kirjatööd käsitlevad eeskätt 1920. aastaid ja vastsündinud Eesti Vabariigi aega laiema ltki.

Kõige üldisemalt võiks öelda, et Laak kirjeldab oma kriitikauurimustes täisväärtusliku kirjanduselu sündi Eestis, käsitleb selle ühtaegu vaimse stiilia ja korastatud institutsiooni toimijaid ja aspekte. Alates kultuurkapitali asutamisest 1925.

aastal ja selle viljakast mõjust kirjanduskriitikale kuni mitmesuguste poleemikate ja n-ö väärtuslahinguteni, olgu nendeks põlvkondade konfliktist sündinud nähtused (koguteose „Dünamis I. Mõtteid võitlevast vabariigist” käekäigu üksikasjalik vaatlus) või siis *võõra* ja *oma* elemendi otsingud vaimuilmale ülesehitustöös (näiteks Gustav Suitsu jt tegevus uurimuses „Mõjukriitika kui Noor-Eesti kõverpeegel”). Kogu see kirjanduseline väli on loomult pingestatud ja pidevas muutumises olev võnkumine, mis ühendab nii sarnast kui ka vastuolulist ja on kõigi oma „progressi” ja „degeneratsiooni” ilmingutega igasuguse rahvusliku identiteedi vältimatu koostisosa, selle kõlalaud, eri kontekstide kataloog. Vaimunähtused põhjustavad ja mõjutavad, eitavad ja jaatavad, kujundavad ja arendavad üksteist erineval viisil, aga on olemuslikult seotud. Olgu näiteks artikkel „Vana kriitika ja eesti kriitikatradiitsiooni Oras”, mis käsitleb kriitika teisenemist ja Ants Orase väljakasvamist Tuglase hõlmast. Lõppkokkuvõttes aga tajun seda võbelemist ja võnkumist ikkagi kui teatavat kompaktsust.

Kõige selle keskmes näib olevat rahvusliku eneseleidmise draama rahvusvahelistuvas maailmas. „Euroopa oli jõudnud Eestisse, kuid mitte omaks saanud, vaid võõristust tekitamas” (lk 119), nendib uurija 1920. aastate vaateveerult.

Sellest võõristusest ülesaamise eelkäijad on kirjandusloos teadagi kes. Jah, tõepoolest, eraldi väärrib tunnustust Johannes Barbaruse ja Johannes Semperi kompleksivaba käsitus, järelsõna meeste kaheköitelise kirjavahetuse publikatsiooni (2020), mis raamatusse on trükitud väljajätetega, ja uurimus „Johannes Barbaruse aeg”, mis asjakohaselt täiendab elu lõpul kollaborandi kuvandi teeninud luuletaja „häiritud” retseptiooni. Võibolla tuleks rääkida lausa Barbaruse **individaalsest** ajast, niivõrd nihkes on tema

välismõjuline vaimu- ja kujundiilm 1920. aastate eesti kirjanduse maalähedasema peavoolu suhtes. (1993. aastal ilmunud Önnepalu „Piiririik” kujutas endast omas ajas samasugust Euroopa-nihet või hüpet, nagu Barbaruse „geomeetrilised” jm luulekogud, nii et Önnepalu vaatluse paigutamine raamatus Barbaruse naabrusesse on igati põhjendatud. Tõsi, Önnepalu nihe oli omas ajas mõjukam, mida rõhutab „Piiririigi” teistkordne käsitlemine arvustuste osas.) Uurija näeb Semperis ja Barbaruses tänapäeva mõistes euroopalikke vasakliberaale, eksperimenteerijaid ja tulevikuidele (lk 145), kellest vähemalt Barbarus seesugusena võis tollases ühiskonnas olla isegi „ajakohatu”, kuid kelle omavaheline kirjavahetus jutustab veel üht rahvusliku kirjanduse loomise lugu (lk 138).¹ Seesugune mõistev ja suurde loosse integreeriv hinnang ei laiene aga meeste elu lõpupoole tegudele. Nii arvab Laak, et Semperi romaan „Punased nelgid” (1955) on võib-olla tänapäeva lugeja jaoks hävitanud jäädavalt autori sümboolse kapitali ja autoriteedi kirjanikuna (lk 143). (Sellest oletusest kumab lausa romantilist eetoseusku maailmas, kus paljudel näib olevat üsna ükskõik, millise „kapitaliga” profiil juhtub kaunistama kirjanike esindushoonet.)

Raamatu teise osa seisukohalt on oluline väide, et Barbaruse ja Semperi tundmine aitab sügavamalt mõista „neid lätteid, mis on aidanud eesti kirjandust mõtteliselt koos hoida ka pärast selle lõhenemist kodu- ja väliseesti kirjanduseks Teise maailmasõja järgsel ajal” (lk 138).

Artiklikogu pagulaskirjanduse nähtusi vaatlevas jaos, mis kätkeb kümmet eri ula-

¹ Barbaruse mõtteilma sarnasus tänapäeva liberaalse peavooluvaatega on tõepoolest silmatorkav, sõندان viidata ühele enda sellekohasele põgusale võrdlusele: **T. Haug**, Barbarus hüüab meid sajandi tagant. – Postimees 4. I 2025, lk 4.

tusega uurimust, paiskub eespool mainitud kompaktsuse-elamus pealtnäha kildudeks. Kui vabal kodumaal algas kirjanduselus tekstide ja kontekstide põimumine ja n-ö ühe kindla hoone uute kihtide ning vaatenurkade ehitamine, siis paguluses on esmaülesandeks see killunenud hoone uuesti elujõuliseks struktureerida (Eesti Kirjanike Kooperatiivi loomine, aga ka kõikvõimalikud muud „võrgustikud”, Ivar Ivaski võimsa haardega tegevus jne). Ajaloost pärineb kujutlus kodumaa ning paguluse vahel valitsenud pea ületamatust lõhest. Laagi raamat aga osutab, et pürgimine ühenduse poole ei vaibunud raskematelgi eristusaegadel. Elujõuline organism, seesama, mille kujunemist saab jälgida raamatu esimeses osas, asub ennast taastama ka kehvides tingimustes, pürgides taas suurema seotuse sihis. Uuri ja osutab järjekindlalt, et 1960. aastatel kujunesid Kodu-Eesti ja „diasporaa” märksa lähedamaks, kui üldiselt on arvatud. Enn Nõu korraldatud noortekogumiku „Tont teab” (1968) saamislugu avades nendib Laak muu hulgas: „Arhiiv võimaldab ka praegu pika ajavahemiku tagant tajuda ja jälgida selle „ühe eesti kirjanduse” paguluses kasvanud haru kasvuprotsesse ning otsida vastuseid küsimusele, kuidas sai võõrsil võimalikuks eestlaste kultuurilise identiteedi püsimine ka läbi mitme põlvkonna. Kuid veelgi enam üllatuslikult märkame, kuidas esmapilgul *post factum* konstrueeritud idee pagulaskirjanduse varjatud, ent viljakast kahekõnest 1960. aastatel Eestis sündiva kirjandusuuendusega kajastus ka nii erakirjades kui ka mitmetes kirjanduselulistest sündmustes.” (Lk 163) Ja seesugusest üllatuslikust kahekõne raamistikust on kantud kõik diasporaaosas avaldatud käsitlused.

Uuri ja näitab, et paguluses tunti huvi Kodu-Eesti kirjanduse ja kultuurielu vastu ning edendati isiklike kontakte. Nii on „diasporaa” esisümbolil Bernard Kangrol

olnud „mahukas kirjavahetus enam kui 20 kirjasõbraga kodumaal”, nende seas on Endel Sõgel, Harald Peep, Karl Muru, Ain Kaalep ja Paul Ariste (lk 203). Mäletan, et kui millalgi 1980-ndate lõpul valmistasin häält puhtaks kõhatades esimeseks telefonikõneks Kangroga, siis küsis tema ilma mingi sissejuhatusega: „Kuule, kuidas sul praegu seal läheb, ja teistel ka?” Ei mingit tutvumisteremooniat, tajutav oli läbi aja kestnud lähedustunne, kuulumine ühte „kompaktsusesse”, nii et jätkasime justnagu pooleli jäänud juttu.

Ühendav plaan on ikka Laagi kirjatööde taustal. Kui Eesti Kirjanike Kooperatiiv jättis avaldamata Leonid Treti mälestused Tammsaarest, siis oli põhjuseks klassiku kuvandi säätmine võimalikest valekäsitlustest. Ja eks sama õilsa eesmärgi nimel pingutasid oma tegemistes Tammsaare hoidjad kodumaalgi. (Treti problemaatilised, kuid mitte huvitusest memuaarid ilmusid kodumaal 1998. aastal, kui vabadus käes ja „kaitseseisukord” möödas.) Lugejaile tutvustatakse Austraalias elanud Triinu Kartuse ja Gunnar Neeme tööd „Kalevipoja” tõlkimisel 1990. aastatel (ja lisaks ülepea Austraalia diasporaad ning avastuslikuna mõjuvat Gunnar Neeme luuletaja- ja kunstnikuisiksust), taas on näha pühendumist hajumisvastasele „ühisele juurele”.² Enn Nõu ja Bernard Kangro kirjavahetuse sissejuhatuse käsitleb Rootsis elava noorema põlvkonna tungi kaasas püsida kodumaa kirjandusarenguga. Olgu öeldud, et neli diasporaa-artiklit (lisaks mainitutele eeskõne Ivar Ivaski päeviku väljavõtetele) on Tunas ilmunud publikatsioonide saatesõnad. Lugejal tasuks ära käia ka Tuna lehekülgedel ja tutvuda joonealuste kommentaaridega, eriti Ivaski publikatsiooni puhul, et näha arhiiviteaduri tööd tervikuna.

² Vt ka M. Laak, „Kalevipoeg” kui tüvitekst. – Keel ja Kirjandus 2013, nr 3, lk 192–209. <https://doi.org/10.54013/kk664a3>

Ühendusi otsivad teisedki uurimused. „Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide” esitab kontseptuaalse ühtsuse nägemuse kahte harusse kasvanud puu kujundi najal. „Niisiis pakun oletuslikult, et kahel pool raudset eesriiet arenenud kirjandust, vähemalt luulet ühendab arbu-jalik tüvi ning et selle kahe haru võrad hakkavad vastastikuste mõjude kaudu 1960. aastatel põimuma” (lk 206). Seda väidet korratakse, ja veelgi enam: „Eesti kirjanduse rahvuslikku „juurt” ning selle arbujalikku „tüve” oli pagulaskirjandusse salvestatud, hoitud ja edasi kantud ju programmiselt. Võiks öelda, et tuues eesti kirjandusse varjamatu rahvusliku häälestusega loomingu, sai kuuekümnendate kassetipõlvkond oma loomingulise tuletungla eesti pagulaskirjandusest.” (lk 214)

Autorile iseloomulik on uurimuse „Laulu algus eesti kirjanduse sillal. Veel kord luuleuuendusest 1960. aastatel” algus: „Artikli metaküsimuseks on kahe eesti kirjanduse omavahelised suhted – püüan uuesti / veel kord mõelda (ingl *re-thinking*) eesti kirjandusajaloo narratiivist” (lk 243). Just nimelt! See ongi kirjandusloolase töö, uurida ja uuesti mõelda. Eriti, kui on olemas oma vaatenurk ja pühendumus, nagu Laagil on ühenduste otsimine ja nende sisse uskumine. Pole siis ime, kui ta on saanud eesti luules harva kohatava „tõsiselt poeetilise elamuse” Jüri Talveti luulekogust „Unest, lumest” (2005), mille selgituseks oma arvustuses kirjutab: „Selliste luuleliste ühenduste leidmisel, mis võiksid siduda sügavalt eetilisi „algkurde” ja ka iseenese olemust kõige sellega, mis kannab tähendust „Euroopa kultuur”, on jõutud uues kogus mõnikord lausa virtuoosliku tulemuseni” (lk 317).

Ülevaade „Pagulus ja suhted kodumaaga: Metsaülikooli Austraalias arhiivi põhjal” toob näiteid „eestlaste globaalsete võrgustike tulemuslikust toimimi-

sest” (lk 225). See, et hajusas diasporaas võib rahvuskultuuri seesmine integratsiooni- ning lõpuks rajalt häälbida, pais- tab välja raamatu lõppu paigutatud üsna kriitilisest arvustusest Katrina Kalda, noore prantsuskeelse eestlasest kirjaniku romaani „Jumalate aritmeetika” (2013) kohta, kus näib väljenduvat väsimus kee- rulistest ajalooprobleemidest ja teadmiste ning tarviliku haarde puudus Eesti teema hõlmamisel.

Jah, selle raamatu „Piirid ja sillad” kirj, kui nii võib öelda asjalikus stiilis vormis- tatud ja liigendatud uurimuste kohta, on piiride ületamine ja sildade loomine Kodu- ja Välis-Eesti vahele, nende ühtetoomine ja ühiseks mõtlemine. Kogu raamat mõjub sealjuures nagu soovitus edasiseks süve- nemiseks ja arhiivide kasutamiseks. Tõe- poolest. Kui võtta ette 1960. aastad, mis on Laagi käsitluste nägemusi loov keskpunkt, koos „diaspora” autorite ja kõigi nähta- vate ning varjatud sidemetega ning selle nähtuse üle veel kord mõelda (*rethinking!*), võib-olla alles siis avaneb täielikult selle ajajärgu kordumatult sügav, elujõuline ja ainulaadne loomus eesti kirjandusloos. Autor on toonud aja- ja arhiivilademetest välja mõndagi, mis kergitab visioone, aga ta ei ole kindlasti läinud lõpuni. Võimali- kele uurijatele (kuigi ega ma tea, kust nad peaksid tulema) võiks seepärast öelda: vaadake, teetsad on lahti lükatud, siit saab edasi minna.

Minu jaoks aktualiseeris selle kirjan- duslooliste küsimustega tegeleva raamatu varjatud dramatism aga ka tuleviku- tundmusi. (Mõnes mõttes on ju kogu kirjanduslooline tegevus mineviku võima- likult kommunikatiivses vormis tulevikku kandmine.)

Pagulus, diaspora pole olnud eesti rahva vaba valik, vaid ajaloos vägivallega peale surutud nähtus, kaotus, mis on osatud pöörata võiduks vähemalt vaim- ses mõttes. Seda tõestab ka Laagi artikli-

valimikus avaldatu. Paratamatult on seesugune loomulikult teelt hälbinud areng loonud traditsiooni, mida justkui peaks vabades oludes sama kangelaslikult jätkama. Laak viitab tõsiasjale, et „[n]üüdisajal aktuaalne Suur-Eesti kogukonna uus „idee” on toiminud juba pikemat aega (lk 219). Kuid see, mis võis olla vajalik ja saavutuslik okupatsiooniajal, ei pruugi seda enam samamoodi olla vabades oludes. Veider küll, aga peaksime endale tunnistama, et „diasporaa”, Suur-Eesti kogukond

või kuidas tahes seda nimetada, on okupatsiooniaja pärand, nõukoguliku traditsiooni varjatud poolus, mis, nagu Marin Laagi raamatki kinnitab, pole kunagi tahtnud olla päris ta ise, vaid ikka tungelnud sisimas mingi ühisuse ja sellesama 1920. aastatel vabal kodumaal idanema pandud kompaktsuse poole. Ja samamoodi on praegu: eestlaste ülesanne ei ole hajuda suureks, vaid tiheneda väikeseks.

TOOMAS HAUG